

МАЛА УКРАЇНОМОВНА ПРОЗА ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША: ЖАНРИ Й ПРОБЛЕМАТИКА

Проаналізовано жанри й проблематику малої україномовної художньої прози П. Куліша. Розглядаються такі різновиди оповідання – казка («Циган», «Півпівника»), ідилія («Орися», «Дівоче серце»), балада («Гордовита пара»), історичне («Січові гості», «Мартин Гак»), моралізаторське («Про злодія в селі Гаківниці», «Потомки українського гайдамацтва»), гумористичне («Сіра кобила», «Очаківська біда») тощо. Наголошено, що мала проза демонструє поступовий перехід письменника від переосмислення фольклорних та історичних сюжетів до висвітлення тем із сучасного йому життя.

Ключові слова: Пантелеймон Куліш, мала художня проза, жанр, проблематика, фольклор і література.

Пантелеймон Куліш (1819–1897) виявив свій творчий таланти у прозі, поезії, драматургії, публіцистиці, літературній критиці, однак чи не найбільш мистецьки довершеною є його художня проза. Це не лише перший в українській літературі історичний роман «Чорна рада. Хроніка 1663 року», а й ціла низка яскравих зразків малої прози, зокрема ідилії «Орися» та «Дівоче серце», оповідання-балада «Гордовита пара», оповідання моралізаторського спрямування «Про злодія в селі Гаківниці», «Потомки українського гайдамацтва» тощо.

Хоча рання Кулішева творчість загалом російськомовна (оповідання «О том, от чего в местечке Воронежехе высох Пешевцов став», «О том, что случилось с козаком Бурдогом на Зеленой неделе», «Коваль Захарко. Рассказ одного козака», фантастична повість «Огненный змей. Повесть из народных преданий», історичний роман «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад»), в ній знайшлося місце й кільком текстам, писаним українською мовою: це оповідання-казка «Циган (Уривок із казки)» (написане 1839 р., опубліковане 1841 р.), а також ідилія «Орися» (написана 1844 р., опублікована 1857 р.).

Яскравим зразком досить вправного літературного опрацювання фольклорного сюжету є оповідання «Циган». В основі твору народна казка, яку Куліш, за своїм зізнанням, колись чув від матері. Зміст оповідання дуже нагадує історію із збірки арабських оповідань «Тисяча і одна ніч», зокрема казку про халіфа Гаруна аль-Рашида: одного дня п'яного цигана, котрий спав на дорозі, підбрав пан і взяв у свій двір. Наступного дня, коли п'яниця прокинувся, він побачив, що

перебуває в гарному будинку, а всі люди величають його паном, приносять чай, горілку, вареники, ковбасу, сало. В залі грали музики, а циган пив і їв, дуже веселився. Однак увечері, коли він знову впився, пан звелів відвезти його на те саме місце, де його й підбрали.

Творча натура Куліша 1840-х – 1850-х рр. майже цілком живилася фольклорним джерелом – виразну народнопоетичну основу мають і його оповідання «Очаківська біда», «Бабуся з того світу» і «Півпівника». Як зауважив сам письменник, «Бабуся з того світу» чи, як сам він називав, «Оповідання про померші душі» є «куснем високої фантазії», а оповідання «Очаківська біда» зразком «широукраїнської гумористики» [3, с. 429]. Куліш спершу помістив «Очаківську біду» у збірнику фольклорної прози «Украинские народные предания» (надруковано 1847 р., але книжка була конфіскована й побачила світ лише 1893 р.), а потім у першому томі «Записок о Южной Руси» як народну оповідь. У цьому ж виданні було опубліковано й добірку обробок народних оповідань про перебування в потойбічному світі під назвою «Странствование по тому свету». Ці твори письменник згодом неодноразово друкував окремо.

«Очаківська біда» в гумористичному стилі зображує життя українських козаків, які під керівництвом Грігорія Потьомкіна прибули під Очаків (південь нинішньої України), щоб воювати з турками. В оповіданні колоритно виписано образ «найсвітлішого» князя, котрий зневажливо називав козаків «хахлами» і «проклятими чубами», ляв їх, що прикро вразило чемних та вихованих українців. Козаки все ж узяли участь у битві з турками, але завдяки винахідливості свого сотника не лише не зазнали втрат, а й захопили двісті полонених. Письменник яскравими гумористичними засобами показав радість козаків після перемоги: «Який-то тобі, пане сотнику, Біг розум дав! Якби тебе не послушали, то всі б, може, марне пропали; а тепер, слава Богу, і доби́чи повні руки, і самі zostались живі й здорові» [1, с. 292]. Оповідання прикметне яскравим протиставленням українців та росіян – ті зображені зневажливо-гумористично, подекуди із певним сарказмом.

Оповідання «Бабуся з того світу» є низкою сюжетів, побудованих на народних віруваннях про перебування людини в потойбіччі. Героїня твору стара баба Дубиниха (це була реальна людина, яка жила у тому ж містечку, що й Куліш;

була його бабою-повитухою – про неї письменник згодом згадав у «Дописках» до поеми «Куліш у пеклі»; 1897) розповіла своїм односельчанам про те, що «побачила» на тому світі, коли там «побувала». Цей твір містить народні уявлення про те, що чекає на людину як покарання за її смертні гріхи, зокрема вбивства, скупість, ненажерливість, братерську ворожнечу, непослух Богові. В цих оповідях можна також побачити певний зв'язок із зображенням перебування померлих людей у пеклі та раю, яке представив у першому творі нової української літератури «Едеїда» І. Котляревський, хоча Куліш кілька разів підкреслив аналогії з відповідними епізодами з «Божественної комедії» Данте. Фантастичні оповіді Дубинихи мають виразне морально-етичне спрямування – в них зазначено, що після смерті добрі люди живуть у раю, а злі, скупі страждають у пеклі. Так, брати, які в земному житті між собою ворогували, стали собаками, що тепер гризуться; чоловік, який не пустив подорожнього у мороз до хати, мерзне, хоча й горить у полум'ї; інший мучиться від спраги, хоча йому через рот тече струмок (у реальному житті він не дав подорожньому у спеку напиться); їхній покійний сусід (це мало б справити сильне емоційне враження на слухачів) у пеклі стоїть по пояс у жару, бо не послухався Бога, котрий визначив йому дівчину як дружину; гайдамака, який убив батька й матір, руками носить різних гадюк, а чорти його поганяють батогами тощо.

Повчальними є й розповіді про вчинки цих персонажів. Так, гайдамака, який вчинив дуже багато смертей на землі, зокрема убив і своїх батьків, довго не міг навіть знайти священика для сповіді і призначення спокути. Покута виявилася дуже цікавою: гайдамака мав посадити на горі яблуневу палку і щодня десятки разів поливати її водою, яку мав набирати в рот із криниці, що текла в долині. Палиця таки стала яблунею, і на ній рясно вродили яблука (отже, цей гайдамака мав дуже багато гріхів): всі були срібними, а двоє – золотими. Коли це побачив той самий священик і звелів струсити яблука, всі вони одразу впали на землю (отже, грішник очистився від цих гріхів), але двоє яблук так і залишилися на дереві – це були золоті плоди, які символізували найтяжчий гріх – батьковбивство. Як морально-етичний висновок: все можна спокутувати, навіть убивство, але вбивство батьків – ні.

Всі фантастичні оповідання «баби Дубинихи» мають глибокий моральний сенс. Письменник відзначив, що «усі помруть, усе минеться» [1, с. 307], закликав ігнорувати гроші та славу, які приносять людям лише тимчасову радість, а не вічне щастя. Бог бачить усе, що люди роблять у цьому світі, а тому кожна людина

сповна одержить за свої вчинки. Отже, вічне щастя належить справедливим людям, незважаючи на їхнє соціальне становище на землі.

Стилістика оповідання «Сіра кобила» (1860) також фольклорна. Його жанр містить елементи анекдоту, хоча сам автор назвав твір комічною притчею, причому наполягав на тому, що текст він знайшов серед чужих матеріалів [7, с. 129]. Оповідання гумористично описує кумедну пригоду простого українця: в нього була дуже добра сіра кобила, про яку знали всі. Відтак, оповідач вирішив зрубати свого дуба, що хилився на Сулу, мов зовсім падав. Комізм твору досягається анекдотичністю сюжету – щоб зрубати це здоровенне дерево і не дати йому впасти у воду, герой прив'язав до верхів'я дуба кобилу, а та начебто мала втримати дерево на суходолі. Закономірно, що врешті і дуб, і кобила опинились у воді, однак оповідач шкодує не так за ними, як за хомутом, що був на кобилі. В цьому оповіданні емоційними й простими мовними засобами з використанням діалектних елементів колоритно представлено характер українця.

Коли в 1840-і рр. сюжети для своїх прозових творів Куліш черпав переважно в українському фольклорі, то в 1850-ті рр. звернув увагу й на словесність інших народів. 1852 р. побачив світ скорочений переклад праці американського літературознавця Дж. Тікнора «История испанской литературы» (окреме видання 1861 р.), а на початку 1860-х рр. Куліш обробив іспанську народну казку «Півпівника». Сюжет твору розвивається за канонами жанру казки – дорогою скалічене, але горде й самозакохане Півпівника зустріло рівчак, вітер й іскорку, що перебували у скрутному становищі й потребували його допомоги. Півпівника відмовилося це робити, а тому у скрутний для нього самого момент життя ці три стихії додали йому мук, хоча й могли врятувати. Відтак, письменник утверджував думку, що надмірна пиha приносить нещастя, а аморальні вчинки завжди мають відплату. Покликаючись на М. М. Білозерського, Є. Нахлік зауважив, що Куліш в образі головного героя казки висміяв редактора журналу «Основа» В. М. Білозерського, з яким у нього тоді були гострі суперечки [6, с. 159–160].

Яскравим зразком майстерного творчого опрацювання чужого сюжету є також ідилія «Орися», написана, як зазначив сам автор, на матеріалі шостої пісні Гомерової епопеї «Одіссея». Куліш замінив античний сюжет на український та переніс дію твору в часи Гетьманщини, а також умістив у творі фольклорну легенду про князя, чарівну дівчину та золоторогих турів. У центрі твору ідеальна українська дівчина Орися з чистим і романтичним серцем, котра безтурбот-

но (хоча й без матері) живе серед мальовничої української природи та врівноваженого сільського побуту. Героїня мріє про щасливе сімейне життя, однак поки не зустріла свого судженого. Тут їй на допомогу приходить покійна матір, котра і на тому світі прагне допомогти доньці – з'явившись Орисі уві сні, розповідає, що випросила у Господа для неї нареченого. Готуючись до весілля, Орися разом із дівчатами та старезним Гривою, батьковим товаришем, вирушила до річки Трубайло, щоб випрати одяг. Відтак, кульмінація сюжету – зустріч героїні зі своїм судженим, який у світлі романтичної оповіді старого Гриви про золоторогих турів здався їй величним князем, хоча насправді був лише осауленком. Історія завершується їхнім весіллям та щасливим життям, бо Куліш наприкінці твору написав, що бачив Орисю через рік з маленькою дитиною на руках. Ця деталь, мабуть, запозичена у М. Гоголя – саме таким є завершення його оповідання «Ночь перед Рождеством».

Відмінність від сюжету шостої пісні «Одісеї» у тому, що Навсікая лише зустріла Одисея і показала йому шлях до свого дому, а сама мала готуватися до шлюбу з іншим. За спостереженнями Є. Нахліка, мистецьку вартість твору визначають майстерне зображення гармонійних стосунків між поколіннями, родинна злагода, ідеалізована зовнішність героїні, спокійний і безконфліктний козацький хутірний побут, близькість людей до природи. За висновком ученого, твір є «досконалим художнім зразком романтичної ідилії в українській літературі» [7, с. 98]. В. Івашків зазначив, що «Орися» є «одним із небагатьох художніх творів молодого Куліша, які заслужили собі тривке місце в історико-літературному процесі середини XIX століття» [2, с. 108].

На відміну від «Ориси», оповідання-ідилія «Дівоче серце» (1862) переносить читача в Кулішеву сучасність. Сільська дівчина Оленка покохала гарного молодого хлопця Ігната Загірного. Закоханим однак не судилося щастя – парубка взяли у військо. Щоб бути ближче до нього, героїня найнялася до багатого українця, а потім потрапила у столицю. Оленка стала грамотною, і перед нею відкрився інший світ. Вона почала забувати Ігната, а згодом закохалася в молодшого брата господині, розумного й освіченого парубка Павла Піддубня, з яким одружилася й повернулася на батьківщину. Героїня цього твору змальована яскравіше і глибше, ніж Орися – замість гарної, доброї й чистої патріархальної сільської дівчини маємо образ сміливої, вільної від традиційних умовностей, емансипованої й грамотної українки. Цікавими в «Дівочому серці» є образ інтелігентної жінки пані Ганни, яка зберігає свою українську національну ідентич-

ність, поважає звичаї українського народу, розмовляє українською мовою, хоча й живе у чужомовному середовищі та знає багато іноземних мов. Через ці образи виразно прочитується глибока любов Куліша як «освіченого емігранта» до свого рідного краю, шанобливе ставлення до українського народу та його звичаїв.

В окремих Кулішевих оповіданнях простежується виразне морально-етичне спрямування сюжету. Жанр таких творів Є. Нахлік пропонує визначати як балада. Прикладом є оповідання «Гордовита пара» (1861), в якому йдеться про драматичну любовну історію пишної, гордої української дівчини Марусі Ковбанівни, котра покохала небагатого козака Прохора Осауленка. Парубкові однак здалося, що така багата дівчина його насправді не кохає, «грається» з його серцем, а тому він почав зустрічатися з бідною сиротою Оринкою Лободівною. Маруся своєю чергою вирішила одружитися без кохання із старим сотником Байдаком, а це спричинило шлюб Прохора з Оринкою. Лише побравшись із нелюбими, Маруся й Прохор зрозуміли, яким сильним є їхнє кохання, а тому, щоб бути назавжди разом, обнявшись, втопились у місцевій водоймі. Трагічна розв'язка спричинена особливостями романтичних натур закоханих, їхньою нездатністю до компромісів. Хоча письменник і засуджує гордовитість Марусі та Прохора, але симпатизує їхньому сильному романтичному коханню.

Морально-етична тематика є основою сюжету й оповідання «Про злодія в селі Гаківниці» (1861). Центральний персонаж твору злодій Дмитро Гарбуз був сиротою, служив у наймах, жив дуже бідно, не мав своєї хати, зазнавав різних принижень. Тому Дмитро вирішив красти, що допомогло йому стати заможним, одружитися, однак зробило залежним від цієї звички. Апогеєм його злодійства став намір обікрасти сільську церкву. Цього разу Дмитра зловили, бо Божа сила не дозволила йому винести украдене. Важливу роль у справі покарання злодія відіграла сільська громада, яка відмовилася підкоритися місцевій владі і посадити Дмитра у в'язницю. Цікавим було громадське покарання: паламарювання в церкві упродовж трьох років, приймати до себе всякого подорожнього, а самого його звали не інакше, як злодієм. Саме в такий спосіб сільська громада, яка була об'єднана принципами християнської любові та морального прощення, врешті виховала його добрим і статечним християнином. Відбувши покарання, Дмитро випросив у громади дозволу й надалі паламарювати в церкві та приймати гостей. Отже, доброчинністю та покірністю Гарбуз спокутував свої гріхи й повернув собі повагу інших людей. У творі виразно прочитуються дві основні ідеї:

добробуту можна досягти лише працею й дотриманням християнських моральних засад; щасливим є лише те село, громада якого є мудрою й доброзичливою, дбає про людей, захищає їх від нерозважливих рішень місцевої влади, практикує віками перевірені способи покарання окремих своїх членів, що не тільки їх рятує, а й допомагає переосмислити своє життя, ставати корисними суспільству.

Шукаючи нових тем для своєї прози, Куліш звертався до яскравого минулого України. Історичним колоритом пройняті україномовні оповідання «Січові гості», «Мартин Гак», «Потомки українського гайдамацтва» і перший історичний роман в українській літературі «Чорна рада. Хроніка 1663 року».

Історичне оповідання «Січові гості» написано ще 1843 р., однак опубліковано лише 1862 р. в журналі «Основа» (№ 1). Оповідачем тут є українець, який щиро шкодує, що свого часу як надвірний козак польських князів «на свою рідну браттю ставав до бою» [4, с. 204]. Таким же каяттям він і завершив свою оповідь про участь у каральних походах на гайдамацькі загони Чуприни і Чортоуса, що мало б акцентувати на основній ідеї твору: «Тільки ми, надвірні, було, за панським приводом, ходимо на гайдамак. Здавалось: куди, яке добро чинимо, а ми тільки помагали загнудувати наших братів» [4, с. 216].

Події Коліївщини 1768 р. стали основою сюжету оповідання «Мартин Гак» (1863), яке певною мірою розвиває проблематику твору «Січові гості» передусім щодо оцінки ролі й значення гайдамацьких рухів. Пов'язаність цих двох оповідань виявляється і в тому, що оповідачами у них є надвірні козаки, котрі служили у панів. Зрозуміло, що «Мартин Гак» має більше елементів художнього твору, зокрема містить цільну оповідь про долю центрального персонажа, розкриває його внутрішній світ, чого нема в оповіданні «Січові гості» через надто очевидну прив'язаність до історичної конкретики.

Життєва доля центрального персонажа оповідання «Мартин Гак» є історією правдолюбства. Таким людям непросто, адже вони нікому не подобаються. Потрапивши у вир гайдамацького повстання, Мартин почав задумуватися над його доцільністю: «Скоро розпочалось криваве діло наше, зараз я постеріг, що нема в йому Божої правди. Не такій орді Україну рятувати. Коли б хто від неї самої слобонив Україну; а поки слобонить – криваві річки ллються та й ллються» [4, с. 224]. Ці слова врешті принесли йому смерть – один із гайдамак убив Мартина. В цьому оповіданні Куліш назвав гайдамацький рух пишним цвітом, який дав гіркі ягоди [4, с. 225].

В оповіданні «Потомки українського гай-

дамацтва» (1868) Куліш порушує низку важливих морально-етичних проблем, зокрема стосунків різних соціальних груп українців, питання багатства й бідності, а відтак і джерел добробуту (козак-характерник, котрий позичив відібрані розбоєм в його тестя гроші, у розпал весілля зажадав їх назад, зазначивши, що «нетруджені гроші до добра чоловіка не доводять» [5, с. 231] тощо. Цікавою є й лінія, пов'язана з образом легендарного запорожця Байди, який, разом з іншими характерниками, стереже козацьких скарбів, а також із народною картинкою запорозького козака.

Оповідання розповідає про історію сім'ї рибалки Харка Дундука. Харко був проти одруження свого сина Якова з сиротою Настею, хоча та була гарною й працювитою, а вимагав, щоб узяв собі за дружину багату дівчину. Це спричинило до того, що Яків, котрий кохав Настю, покинув батьків та пішов працювати поштарем. Долю парубка змінила зустріч з оповідачем – сином місцевого пана, якому Яків розповів про свою нещасливу любов. Колізія розв'язалася через бажання оповідача допомогти закоханим – він подарував двох волів та земельну ділянку за умови, що парубок працюватиме у нього наймитом три роки. Сердечне ставлення пана до долі Якова поступово перемогло Харкову недовіру до панів.

В оповіданні виразно прочитується сипатія письменника до нащадків українського гайдамацтва – це люди працювиті, добрі й чесні. Вони понад усе цінують сім'ю, поважають старших, живуть із дотриманням споконвічних моральних принципів, зберігають давні звичаї. Вони горді, що є потомками запорожців і українського гайдамацтва. Харко Дундук так каже про себе: «Запорозького він роду; запорозьким духом і довіку дихатиме. Живіть пани панями, а ми собі житимемо по-простацьки» [5, с. 232]. Це вберегло українську національну ідентичність у складних умовах життя під чужоземною владою.

Україномовна художня проза Куліша переважно побудована на фольклорних та історичних матеріалах. Так, на сюжетах народних казок, легенд, переказів, оповідей постали оповідання «Циган», «Бабуся з того світу», «Очаківська біда», певною мірою ідилія «Орися» й оповідання «Січові гості». Прозовими текстами з історичною основою є оповідання «Січові гості», «Мартин Гак», «Потомки українського гайдамацтва». Куліш також запозичував сюжети і з чужих літератур. Так, «Орисю» перероблено на основі шостої пісні «Одіссеї», «Півпівника» – іспанської народної казки, оповідання «Січові гості» написано на основі спогадів польського пана.

Жанри україномовної художньої прози різноманітні – це казка («Циган», «Півпівника»), ідилія («Орися», «Дівоче серце»), балада («Гордови-

та пара»), оповідання історичне («Січові гості», «Мартин Гак»), моралізаторського спрямування («Бабуся з того світу», «Про злодія в селі Гаківниці», «Потомки українського гайдамацтва»), гумористичне («Сіра кобила», «Очаківська біда») тощо. Зазначені твори та їхні колоритні художні образи стали яскравою сторінкою української літератури. В україномовній художній прозі Куліша виразно виявилися риси його мистецького мислення 1840 – поч. 1860-х рр. – творче використання фольклорних та історичних сюжетів, а пошук ідеалу переважно пов'язано з прагненням гармонійного родинного життя.

Література

1. Записки о Южной Руси. Издал П. Кулиш / П. Кулиш. – СПб., 1856. – Т. 1.
2. Івашків В. Художня, літературознавча і фольк-

лористична парадигма ранньої творчості Пантелеймона Куліша / Василь Івашків. – Львів, 2009.

3. Куліш П. Погляд на усню словесність українську / Пантелеймон Куліш // Куліш П. Твори: У 6 т. – Львів, 1910. – Т. 6. – С. 429–435.
4. Куліш П. Твори: В 2-х т. / Пантелеймон Куліш. – К., 1989. – Т. 2.
5. Куліш П. Твори: В 2-х т. / Пантелеймон Куліш. – К., 1998. – Т. 1.
6. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: В 2-х т. / Євген Нахлік. – К., 2007. – Т. 1. Життя Пантелеймона Куліша: Наукова біографія.
7. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: В 2-х т. / Євген Нахлік. – К., 2007. – Т. 2. Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша.

Проанализированы жанры и проблематику малой украиноязычной художественной прозы П. Кулиша. Рассматриваются такие разновидности рассказа – сказка («Циган», «Півпівника»), идиллия («Орися», «Дівоче серце»), баллада («Гордовита пара»), історический («Січові гості», «Мартин Гак»), моралізаторский («Про злодія в селі Гаківниці», «Потомки українського гайдамацтва»), юмористический («Сіра кобила», «Очаківська біда») и тому подобное. Подчеркнуто, что малая проза свидетельствует о постепенном переходе писателя от фольклорных и исторических сюжетов к темам из современной ему жизни.

Ключевые слова: Пантелеймон Кулиш, малая художественная проза, жанр, проблематика, фольклор и литература.

The article analyzes genres and issues touched upon in short Ukrainian-language prose fiction by P. Kulish. In this context the article deals with such types of a short story as a fairy tale (Tsyhan (A Gipsy), Pivpivnyk (Half-a-Cock)), an idyll (Orysia, Divoche Sertse (A Girl's Heart)), a ballad (Hordovyta Para (An Arrogant Couple)), a historical short story (Sichovi Hosti (Guests from the Sich), Martyn Hak), a didactic short story (Pro Zlodiya v Seli Hakivnytsi (On the Thief in the Village of Hakivnytsi), Potomky Ukrayinskoho Haydamatstva (Descendants of Ukrainian Haydamaky)), a humorous short story (Sira Kobyla (A Grey Mare), Ochakivska Bida (Ochakiv Tragedy)) etc. There has been emphasized that the short prose under analysis demonstrates how the writer's interest gradually shifts from interpretation of folklore and historical plots to themes from the writer's contemporary life.

Key words: Panteleymon Kulish, short prose fiction, genre, issues, folklore and literature.